

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՏԻԿՈՒԹՅԱՆ

ԵՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀՍՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՐԵՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ 1700-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՊԻՈՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ՕՐԵՐԻՆ

Նախ՝ երկու խոսք ընդհանրապես եպիսկոպոսական Աթոռի, վիճակի կամ, ժամանակակից անվանակոչությամբ, հոգևոր թեմի մասին:

Թեմը որևէ աշխարհագրական-ազգագրական շրջանի, երկրամասի կամ երկրի, աշխարհագրական գոտու կամ աշխարհամասի միևնույն դավանությանը կամ եկեղեցուն պատկանող կրոնական համայնքների միավորումն է մեկ ընդհանուր հոգևոր տեսչության ներքո: Նրա առաջնորդը եպիսկոպոսն է: Թեմակալի կամ նրա առժամանակյա տեղակալի պաշտոնը վերապահվում է միայն կուսակրոն հոգևորականին՝ արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս և վարդապետ՝ վերջինիս համար պայմանով, որ նա որոշ ժամանակ անց ձեռնադրվի եպիսկոպոս:

Թեմերի սահմաններն անփոփոխ չեն, անհրաժեշտության դեպքում նրանք կարող են վերանայվել՝ բաժանվել երկու և ավելի անկախ թեմերի, ինչպես նաև միավորվել հարևան թեմերի հետ կամ ընդհանրապես լուծարվել:

Թեմի նվազագույն օղակը կամ միավորը ծխականը կամ ծուխն է, որոնց կամավոր համախմբումից ձևավորվում են եկեղեցական-կրոնական համայնքները: Վերջինները կարող են ընդգրկել ինչպես առանձին բնակավայրերի, այնպես էլ որևէ գյուղի կամ քաղաքի մեկ կամ մի քանի թաղերի ծխերն ու ծխականներին: Կրոնական-եկեղեցական համայնքների հոգևոր հովիվները ծխատեր կամ ծխակատար քահանաներն են: Յուրաքանչյուր համայնք, սովորաբար, հիմնում է իր եկեղեցին, ուր կատարվում են կրոնական և ծիսական արարողություններ ու խորհուրդներ՝ Պատարագ, Ժամերգություն, Մկրտություն, Պսակ և այլն:

Հայոց ամենահեղինակավոր քառարանները («Նոր քառօրյա հայկազեան լեզուի», «Առձեռն քառարան») «թեմ» քառը բացատրում են

որպես «վիճակ եպիսկոպոսի, գաւառ՝ անկեալ ընդ իշխանութեամբ եպիսկոպոսութեան»՝ համապատասխան վկայություններ բերելով 12-րդ և հետագա դարերի մատենագիրներ Մատթեոս Ուռհայեցոյ, Վարդան Վարդապետի (Արևելցի), Ստեփաննոս Օրբելյանի և Զաքարիա Մործորեցու երկերից: Աչքաթող է արված կոստանդին Ա Բարձրաբերդցու «Սահմանք կանոնականք»-ը (1243 թ.), ուր իր բուն նշանակությամբ էրեք անգամ օգտագործված է «թեմ» բառը («Արժամատրքն միայն և գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեամ՝ մեծաքննութեամբ և վկայութեամբ և թեմին կամակցութեամբ... հասակաւ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն», «Օտար յաշխարհէ եպիսկոպոս կամ վարդապետ, կամ երէց կամ գերոյ տէր առանց թեմի եպիսկոպոսին մի՛ շրջեսցին... այլ նորա հրամանաւ», «Երկիցս անգամ շրջեսցի եպիսկոպոսն ի տարուցն յիր թեմն...»)¹: Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ը ևս նույնն է հավաստում՝ ավելացնելով, թե այս փոխառյալ բառը (հունարենից) հայերենի միջոցով անցել է վրացիներին և հարևան ուրիշ ժողովուրդների: «Թեմ»-ը, այսպիսով, համեմատաբար նոր փոխառություն է՝ կատարված Կիլիկյան շրջանում, և նշանակում է «եպիսկոպոսի առաջնորդական վիճակ կամ գավառ»: Հայոց մատենագրության մեջ, ավելի հին շրջանում, այդ նույն նշանակությամբ օգտագործվել է «վիճակ» բազմիմաստ բառը՝ դրա տակ հասկացվելով «նահանգ, թեմ», «եկեղեցական պաշտոն, իշխանության տեղ»: 10-րդ դարի պատմիչ Ուխտամեսն էլ թեմի փոխարեն օգտագործում է «եպիսկոպոսաց Աթոռ» եզրույթը՝ եպիսկոպոսների անվանելով «աթոռակալք, տեսուչք և առաջնորդք իւրաքանչիւր գաւառս ի փառս Աստուծոյ» (Ա, հ):

Արդի եկեղեցական ընկալումով՝ թեմը կամ եպիսկոպոսական Աթոռը հայ եկեղեցական համայնքների միավորումն է, Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու վարչական մարմիններից մեկը, ազգային Եկեղեցու հովվական համայնքների միավորմամբ հաստատված կազմակերպություն՝ աշխարհագրական որոշակի շրջանի մեջ: Թեմի, վիճակի կամ եպիսկոպոսական Աթոռի իշխանության գլուխը եպիսկոպոսն է՝ որպես թեմակալ առաջնորդ:

Սովորաբար, թեմերն ունեն միասնական կառուցվածք՝ իրենց կարգադիր ու տնօրեն մարմինը, որը թեմական պատգամավորական ժողովն է: Վերջինս ընտրում է Թեմական խորհուրդ, որը տվյալ թեմի գործադիր մարմինն է և առաջնորդի խորհրդատուն: Թեմակալ առաջնորդներին ընտրում են թեմական պատգամավորական ժողովները, բայց նրանք պաշտոնի են կոչվում (կամ արձակվում) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կարգադրությամբ ու հաստատումից հետո: Ամեն թեմ կազմում է իր ներքին կանոնադրությունը, որն իրավական ուժ է ստանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վավերացումից հետո: Այդ կանո-

¹ Կիրակոս Քանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1981, գրույն խԳ, հոդվածներ Բ, Թ, ԺԲ:

ճադրությունները պետք է համապատասխանեն Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու սահմանադրության տրամադրություններին և ոգուն:

Հայաստանյայց Եկեղեցու քարձրագույն հոգևոր պետերի որոշումներն ու վճիռները գործադրողները նախ և առաջ թեմակալ առաջնորդներն են, իսկ, այնուհետև, վերջիցներիս հսկողությամբ, եկեղեցական-կրոնական համայնքների հովիվները. երեցներ ու քահանաներ, արեղաներ ու վարդապետներ, դպիրներ ու սարկավագներ, թեմական կառույցների մեջ պաշտոնավարող անձինք: Թեմակալ առաջնորդներն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի լիազորն ու ներկայացուցիչներն են իրենց գործունեության սահմաններում:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու նվիրապետական կառույցի մեջ առաջ եկած փոփոխությունների հետևանքով և ժամանակների ու հանգամանքների թելադրանքով, առանձին թեմեր կամ եպիսկոպոսական Աթոռներ կարող են ընդարձակվել և ձեռք բերել նոր իրավունքներ և ինքնուրույնություն, դառնալ միտրոպոլիտություն, պատրիարքություն կամ մասնավոր կաթողիկոսություն, ինչպես նաև, աստիճանաբար կորցնելով երբեմնի հեղինակությունը, իրավունքներն ու իշխանությունը, իջնել սովորական թեմերի շարքը կամ առմիշտ հեռանալ պատմության ասպարեզից. ազգային Եկեղեցու անցյալը երկու իրողության համար էլ ընձեռում է ուսանելի օրինակներ:

Հայաստանյայց Եկեղեցու առաջին եպիսկոպոսներին կամ թեմակալ առաջնորդներին սկզբներում նշանակում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ նվերով երկրի զանազան գավառներում քրիստոնեության տարածման և Եկեղեցու իշխանության ամրապնդման շահերից: Հետագայում արդեն թեմակալների ընտրությունը կատարվում էր Կաթողիկոսի և սուլյալ ազգագրական-աշխարհագրական շրջանի փաստական տիրոջ ու իշխանավորի, նախարարի կամ նախարարական տան փոխադարձ համաձայնությամբ: Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանում թեմակալների նշանակումը վերապահված էր կայսեր իրավասությանը՝ հարկավ, համապատասխան թեկնածուի կամ թեկնածուների ներկայացմամբ:

Ե՛վ հնում, և՛ նոր ժամանակներում հայտնի են ոչ քիչ դեպքեր, երբ իրար հետ միացվել են երկու և ավելի թեմեր, կամ մի քանի թեմերի հոգևոր տեսչությունը վստահվել է մեկ եպիսկոպոսի կամ թեմակալ առաջնորդի, կամ էլ՝ մեկ առանձին թեմում միաժամանակ առաջնորդություն են արել երկու եպիսկոպոսներ: Չենք խոսում արդեն նոր թեմերի ստեղծման կամ հների լուծարման մասին, որ հետևանք է նույն դավանության կրոնական համայնքների վերացմանը կամ կազմակերպմանը՝ միանգամայն նոր շրջաններում և աշխարհագրական գոտիներում: Թեմերի ստեղծման նպատակն ու խնդիրները նույնն են մնացել և՛ հնում, և՛ այժմ. հետևել տպչալ տարածքի եկեղեցական-կրոնական համայնքների ծխականների կամ հավատացյալների շրջանում Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանական

սկզբումքների անշեղ պահպանությամբ, քրիստոնեական բարոյական ոգու ամրապնդմանը, ազգային Եկեղեցու շահերից բխող բարեսիրական, կրթական և այլ ձեռնարկումների հաջող իրականացմանը:

Հայաստանում առաջին քրիստոնյա համայնքները ձևավորվել են Թադեոս Առաքյալի քարոզության օրերին, Հիսուս Քրիստոսի մահվանից շատ չանցած, և Նրա ձեռքով էլ հիմնադրվել է առաջին եպիսկոպոսական Աթոռն Արտազում, հետագայում հռչակված Թադեի վանքում: Քրիստոնեության լույսի այս առաջին ջահակիրը մահատակի պսակ է ընդունում շուրջ 50 թ.:

Հաջորդը Բարդուղիմեոս Առաքյալն է, որի քարոզությունն ավարտվում է 68 թ., դարձյալ մահատակությամբ: Նրանց գործի շարունակողներն արդեն իրենց աշակերտներն էին, որոնց մեծ մասը նույնպես ուսուցիչ-առաքյալների ճակատագրին է արժանանում: Օրինակ՝ Ջաքարիան մահատակվել է 76 թ., Զեմեմոտսը վախճանվել է 81 թ.՝ եպիսկոպոսական Աթոռը 4 տարի կառավարելուց հետո, Ատրենբրենը մահատակվել է 97 թ.՝ 15 տարի կառավարելուց հետո, Մուշեն վախճանվել է 128 թ.՝ 30 տարի կառավարելուց հետո, Ծաֆարշը՝ շուրջ 175 թ.՝ 20 տարի կառավարելուց հետո, Ղևոնդիոսը մահատակվել է 193 թ.՝ 17 տարի կառավարելուց հետո²: Նրան հաջորդած եպիսկոպոսների ամուսններն արդեն պատմական ժամանակագրությունները չեն պահպանել, անվիճելի է միայն Գրիգոր Լուսավորչին նախորդած վերջին եպիսկոպոսի անունը՝ Մեհրուծան, որը գահակալել է 230-260 թթ. միջև, և որը ծանոթ է արտաքին աղբյուրներից (Եսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Թ, ը):

Ավանդական կարգով այս բոլոր եպիսկոպոսների աթոռանիստը Արտազն էր, և դա ընդունում է Հայոց Եկեղեցու պատմությանը քաջատեղյակ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանը: Նորագույն հետազոտողները, սակայն, փոքր-ինչ խախտում են այդ տեսակետը և Արտազի փոխարեն եպիսկոպոսական աթոռանիստ համարում Աշտիշատի վանքը³: Ովքե՞ր են գահակալել Մեհրուծան եպիսկոպոսից հետո Հայաստանում, պատմությունը լռում է, մինչև որ ասպարեզ է իջնում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը՝ վերստեղծելով նվիրապետական նոր կարգ, կառուցելով վանքեր ու եկեղեցիներ և ձեռնադրելով յուրաքանչյուր երկրամասի ու նախարարական տան համար առանձին անկախ եպիսկոպոս:

Ագաթանգեղոսի և նրա նախնական խմբագրությունից օգտված հեղինակների վկայությունների համաձայն, Հայաստանյայց Առաքե-

² Այս եպիսկոպոսների ժամանակագրական ցուցակը տե՛ս Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան, Հայոց Եկեղեցին, Ե տիպ, հրատարակեց Դ. Ե., Անթիլիաս, 1952, էջ 197-198:

³ Հ. Գողոս Ամանյան, Քրիստոնեության հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզութենն առաջ, Վեներիկ - Ս. Ղազար, 1979, էջ 14-19:

լական Եկեղեցու նվիրապետական կարգերի և թեմական բաժանման բուն պատկերն ուրվագծվում է քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու առաջին տարիներից: Եկեղեցու սպասավորները, վերևից ներքև, բաժանվում էին Ռինգ կարգի՝ կաթողիկոս⁴, Եպիսկոպոս, Երեց, Սարկավագ, Անագանոս կամ Ընթերցող (Գրակարդաց)⁵, իսկ թեմական կառույցը, Սամուել կամրջածորեցու հավաստմամբ, որին վկայակոչել է 13-րդ դարի պատմիչ Ստեփաննոս Օրբելյանը, բավական համեստ էր, ընդամենը 36 Աթոռ, որոնք, իրենց հերթին բաժանվելով տասնութական երկու խմբի, եկեղեցական ժողովների ժամանակ նստում էին Հայոց կաթողիկոսի աջ և ձախ կողմերում: Աջից առաջին գահը Հարջա եպիսկոպոսին էր, ձախից առաջինը՝ Բասենո: Հայտնի

4 Պատմությանը հավատարիմ լինելու համար հարկ է գշել, որ քրիստոնեության առաջին դարերում «կաթողիկոս» անվանումն անսովոր էր Հայոց եկեղեցու վեհապետների համար: Օրինակ՝ Սահակ Պարթևը և Սրա հաջորդ Հովսեփ Հողոցմեցին իրենց կոչում էին պարզապես եպիսկոպոս՝ «Սահակ Հայոց եպիսկոպոս», «Յովսեփ եպիսկոպոս» (Խորենացի, Եղիշե): կաթողիկոս կոչումն ընդհանրական է դառնում 6-րդ դարից սկսած, որին զուգահեռ օգտագործվում է եպիսկոպոսապետ կոչումը: Օրինակ՝ «Ի Մեծաց Հայոց ի Բարզեճայ ի Հայոց եպիսկոպոսապետ», «Բարզեճ Հայոց եպիսկոպոսապետ», «Բարզեճ Հայոց կաթողիկոս» (506), «Ներսես կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» (551), «Ներսես Հայոց կաթողիկոս» (555), «Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս» (565), «Մովսէս Հայոց կաթողիկոս» (600), «Արրահամ Հայոց կաթողիկոս» (607), «Կոմիտաս Մամիկոնէից եպիսկոպոս, որ յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց» (615), «Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս» (Օձնցի, 726), «Նաչիկ կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» (986), «Տէր Գեորգ Հայոց վերադիտող» (շուրջ 1070 թ.) և այլն: Հայոց կաթողիկոսների իշխանությունը տարածվում է Մեծ Հայքի ողջ տարածքում, Աղվանքում, իսկ մինչև 7-րդ դարը՝ նաև Վրաց և Աբխազաց թագավորություններում: Կիլիկյան շրջանում Հայոց վեհապետի կոչումներն ավելի բազմազան են դառնում, ըստ որում՝ առաջին անգամ օգտագործվում է նաև «կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը (Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցու Ընդհանրական թղթի և Կանոնների նախաբաններում, 1247, տե՛ս Գիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, գլուխ ԽԲ, ԽԳ): Բերեճք մի քանի օրինակ. «կաթողիկոս Հայոց» (Ներսես Օճորհայի), «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» (Գրիգոր Տղա, 1170-ական թթ.), «կաթողիկոս Ամենայն Հայաստանեայց» (Մեսրոպ Ա Արտագցի, 1364), «Եպիսկոպոսապետ Մեծաց Հայոց (Հայոց Մեծաց)» (Փետրորս Բ Կիլիկեցի, 1390 և Հակոբ Գ, 1409), «կաթողիկոս Վաղարշապատու» (Կոստանդին Ե, 1430) և այլն: Հայրապետական Աթոռն էջմիածնում վերահաստատվելուց որոշ ժամանակ անց, «կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» կոչումն էջմիածնի զահակալների համար դառնում է ավանդական: Համենայնդեպս 17-րդ դարի 50-ական թթ., Փիլիպպոս Աղրակեցու օրերից, այն պարտադիր է դառնում բոլոր կաթողիկոսների համար (վկայությունները տե՛ս «Գիրք թղթոց», Բ հրատ., Երուսաղեմ, 1994, էջ 148, 149, 155, 157, 172, 181, 199, 201, 206, 210, 221, 298, 311, 399, 412, 492, 550, 580, 624:՝ Մ. Մսերեանց, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց էջմիածնի, Մոսկոս, 1876, էջ 291-296):

5 Տե՛ս «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տիգրիս, 1909, էջ 448, պարբ. 856 (այսուհետև կրճատ՝ Ազաթանգեղոս):

է այնուհետև, որ Սյունյաց եպիսկոպոսը զբաղեցնում էր աջակողմյան յոթերորդ գահը⁶: Ուխտանեսի Պատմության մեջ հիշատակված են այդ եպիսկոպոսություններից կամ թեմերից 30-ի անունները, որոնք, ըստ ավանդության, հենց Գրիգոր Լուսավորչի կարգած նոյն ոչ 36, ապա գեթ 25 թեմերի անուններն են: Ահա՛ Ուխտանեսի ցանկը.

1. Հարքա եպիսկոպոս կամ թեմ	16. Ապահունյաց
2. Ոստանի	17. Արշարունյաց
3. Տալոց	18. Գնունյաց
4. Մարդաղո	19. Գողթան
5. Արշամունյաց	20. Գարդմանա
6. Արծրունյաց	21. Ակեռ
7. Սյունյաց	22. Բաժունյաց
8. Ռշտունյաց	23. Երուտակաց
9. Մոկաց	24. Ասորյաց
10. Ամատունյաց	25. Աճճևացյաց
11. Բասենո	26. Պալունյաց
12. Մամիկոնեից	27. Մեհնունյաց
13. Բագրևանդա	28. Ելո
14. Խորխոռունյաց	29. Զարևահանից
15. Վանանդա	30. Մյուս Ասորյաց ⁷ :

Հիշյալ թեմերից 12-ի (թե՞ 13-ի) համար Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոս է ձեռնադրել նախկին քրմերի զավակներին, որոնց անունները պահպանվել են Ազաթանգեղոսի Պատմության մեզ հասած խմբագրության մեջ, սակայն, ցավոք, այդ 12-ից միայն երկուսի մասին կա հիշատակություն, թե ո՞ր թեմերն են գլխավորել: Ըստ այդմ՝ առաջինը Աղբիանոսյան քրմական նշանավոր տան ներկայացուցիչն էր կամ Աղբիանոս եպիսկոպոսը, որը վերակացուն էր Մերձեփրատյան զավառների կամ Եփրատական կողմանց (նա միաժամանակ հիշվում

⁶ Ս. Օրբելյանի Պատմության համեմատական բնագիրը տակավին չի պատրաստված ու հրատարակված: Այդ երկը, ըստ տարբեր ձեռագրերի, որոնց միմյանց մկատմամբ ունեն մկատելի այլընթեքումներ, լույս է տեսել երկու անգամ՝ առաջինը Փարիզում, 1859 թ. (երկու գրքով), Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի աշխատասիրությանը, որ վերատպվել է նաև 1910 թ., Թիֆլիսում (մեր օգտագործածը), և երկրորդը՝ Մոսկվայում, 1861 թ., Մ. Էմիմի աշխատասիրությամբ: Առաջինը խորագրված է «Պատմութիւնն Ահաթանգիմ Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիմեաց», (այսուհետև՝ ԿՕ-ի հրատ. և էջը), երկրորդը՝ «Ստեփաննոսի Սիմեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւնն տանն Սիսական» (այսուհետև՝ Մ. Էմիմի հրատ. և էջը): Տե՛ս համապատասխանաբար էջ 25 և էջ 16: Թե Սամուել Կամբջանորեցու որ երկն է մկատի ունեցել Ստեփաննոս Օրբելյանը, մեզ չհաջողվեց պարզել:

⁷ Տե՛ս Ուխտանեսու եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, հատուած Առաջին, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:

է Բագրևանդի եպիսկոպոս): Ժամանակ անց Ադրիանոսը կարգվում է նաև արքայական քանակի եպիսկոպոս⁸, որը, ճիշտ որ, կարիք ուներ հեղինակավոր հոգևորականի խնամքին ու տեսչությանը: Հետևելով պատմական ավանդներին, կարծում ենք, հարկ է նաև այժմյան հայոց քանակի համար կարգել հատուկ հոգևոր տեսուչ կամ եպիսկոպոս: Ուրեմն՝ մեկ եպիսկոպոսի իշխանության տակ կար երեք Աթոռ կամ վիճակ: Երբեմնի քրմերի զավակներից էր նաև Եվտադիոսը, որը Բասենի կողմերի թեմակալ առաջնորդ է կարգվել⁹:

Թեպետև մնացած տասը եպիսկոպոսներն Ագաթանգեղոսի հայերեն խմբագրության մեջ հիշվում են միայն իրենց անուններով, բայց ոչ կառավարած թեմերով, սակայն տվյալ հարցի պատասխանը տալիս են Ագաթանգեղոսի հունական և արաբական խմբագրությունները, որոնք հիշատակում են քրմական դասից ծագող եպիսկոպոսների և՛ անունները, և՛ թեմերը¹⁰: Ըստ այդմ՝ Բաստսը Կոտայքի (կամ էլ Տայքի զավառներից մեկի՝ Կողի) եպիսկոպոսն էր¹¹, Մովսեսը՝ Եկեղյաց

⁸ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 441-442, պրբ. 845-846: Ն. Մառ, Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Արխագաց և Ալանաց ի Սորոյն Գրիգորէ, թարգմ.՝ Հուսիկ արքեպիսկոպոս (Մովսիսյան), Վաղարշապատ, 1911, էջ 71:

⁹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 441-442, պրբ. 845:

¹⁰ Ագաթանգեղոսի Պատմության արաբական խմբագրությունը ռուսերեն թարգմանությանը հրատարակել է Ն. Մառը (տե՛ս ծան. 5-ում հիշված աշխատությունը, մասնավորապես դրա հայերեն թարգմանության էջ 71-72), իսկ հունարեն համատոտ ու ընդարձակ խմբագրության տարբերակները լույս են տեսել և՛ անցյալում (հրատ. Պատվ դը Լագարդի, Գյոտիմզեն, 1887), և՛ 1946 թ. ու հետագա տարիներին (հրատ. Ժերար Գարիտի): Հունական խմբագրությունից օգտվել ենք բանասեր Գոհար Մուրադյանի աջակցությամբ, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: Կա նաև հունարեն ընդարձակ տարբերակի հայերեն թարգմանությունը (Հ. Բարթիկյանի և Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատասիրությամբ), որ տպագրվել է «Էջմիածին» հանդեսի 1986 թ. համարներում:

¹¹ Կոտայքի եպիսկոպոսական Աթոռի գոյությունը խիստ կասկածելի է: Ազգամադրություն, որ հունական Ագաթանգեղոսն է, ամենայն հավանականությամբ, այդ տեղանունն աղավաղված է: Արաբական թարգմանության մեջ առկա է դարձյալ աղավաղված արտահայտություն. «եւ յղեաց գԲաս՝ յեպիսկոպոս Բիկուղաց» (Ն. Մառ, Չշված աշխատ., էջ 71): Ն. Ադոնցը փորձել է կոահել աղավաղված քաղը՝ «Բիկուղացը» վերծանելով Կող, որ Տայքի զավառներից մեկն էր, և համապատասխան եպիսկոպոսական Աթոռն էլ նույնացրել Վանանդի հետ, որ անհավանական է (տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиняна, С. Петербург, 1908, с. 328, прим. 3), քանի որ Վանանդը հունական Ագաթանգեղոսի մեջ համդես է գալիս միացյալ թեմով՝ Վանանդա, Աքեղեմից և Գաբեղենից, որի առաջնորդ էր ճշմանկված Տիրիկեսը: Նշենք նաև, որ մեր բանասիրական թափառումների ընթացքում, 5-րդ և հաջորդ դարերին վերաբերող աղբյուրներում, չենք հանդիպել ո՛չ Կոտայքի որևէ թեմակալ առաջնորդի կամ եպիսկոպոսի, ո՛չ էլ Այրարատյան մահամոզի Կոտից զավառում հիմնված եպիսկոպոսական Աթոռի կամ վիճակի: Բասոս եպիսկոպոսի կառավարած թեմի անուն, այսպիսով, մնում է չպարզված, չենք

զավատի ու Գերջանի, Եվսեբիոսը՝ Գարանաղի, Հովհաննեսը՝ Կարնո, Աղբիոսը՝ Տարոնի և Տայոց (արաբականում՝ Տայքի փոխարեն Բսուն, որ վերածանում են Բզունույաց)¹², Խարիթա-Ազապետը՝ Սպերքի (Ասպետական կամ Բագրատունյաց նախարարության), Արտիթետոսը՝ Խոռոխոունյաց կամ Մաղխազների, Արսուկետը՝ Ծիրակի, Անտիոքետը՝ Կորդվաց, Տիրիկետը՝ Վանանդա, Արեղենից և Գաբեղենից (արաբականը՝ Ատրպատականի), Կյուրակոսը՝ Արշամունյաց: Սրանցից Աղբիոսին հիշում ու բնութագրում են միայն հունարեն և արաբերեն Ազաթանգեղոսները, որ առիթ է տալիս որոշ տարակուսանքի. նրա բնութագիրը շատ նման է Աղբիանոսին:

Հայր Պողոս Անանյանն անընդունելի է համարում այս տասներեք եպիսկոպոսների՝ քրմական դասից սերած լինելու պարագան, և, Աղբիանոսից բացի, մնացած տասներկուսին դիտում նախալուսավորչյան հայ քրիստոնյաների միջավայրից դուրս եկած եկեղեցականներ, որոնք Տրդատ Մեծի թագավորության առաջին շրջանում, քրիստոնյաների դեմ հարուցված անլուր հալածանքների պատճառով, լքել էին Հայաստանը և ապաստան որոնել հարևան հոռմեական նահանգներում ու հիմա, Գրիգոր Լուսավորչի հետ, Կեսարիայից վերադառնում էին Հայրենիք: Նշվում է այնուհետև, որ Ազաթանգեղոսն այլափոխել է պատմական ճշմարտությունը՝ Հայաստանում նախալուսավորչյան քրիստոնեության զոյությունն անտեսելու նպատակով¹³:

Հայագետի գլխավոր կոպանց այդ եպիսկոպոսների անունների հունական ձևն է, որը խիստ տկար է մե՛սն լուրջ հիմնավորման համար: Մի՛նչդեռ հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ, ավանդական կարգով, հոգևոր աստիճան ստացող անձանց ավագանի անունները փոխում էին: Ներկա դեպքում նույնն է կատարվել վերոհիշյալների անունների հետ:

Քրմական դասի նահանջը քրիստոնեության առջև և քրմական տոհմերից սերած վերոհիշյալ տասներեք անձանց եպիսկոպոսական ձեռնադրությունն ու հարուստ վիճակների վստահելը կարևորագույն իրադարձություն էր հայոց հոգևոր ու քաղաքական կյանքում, Գրիգոր Լուսավորչի հեռատես քաղաքականության շոշափելի արդյունքներից մեկը, շուրջ երկուս ու կես հարյուրամյակի ընթացքում նախալուսավորչյան քրիստոնյա հովիվների նախապատրաստած մտավոր հեղաշրջման վառ արտահայտությունը: Այս պայմաններում ճիշտ որ անպացույց լեզենդ է հայոց հեթանոս քաղաքակրթության և մեհենական

ասում նաև, որ Կոտայքը Հայաստանի արևելքում էր և մասը Արարատյան Հայրապետական թեմի, Կողը՝ արևմուտքում:

¹² Տարոնի և Տայքի միասնական եպիսկոպոսական Աթոռի հիշատակությունը թող տարօրինակ չթվա: Երկու աշխարհներում էլ բնակվում էին Մամիկոնյանները, ըստ որում՝ Տայքը նրանց բնօրրանն էր:

¹³ Հ. Պողոս Անանյան, Ոչված աշխատ., էջ 28-27:

գոհ ու գրականության իսպառ ոչնչացումը Գրիգոր Լուսավորչի ու նրա գործակիցների ջանքերով և Ռայոց արքայի լայն աջակցությամբ:

Հին Հայաստանի նյութական մշակույթի և անգիր դպրության հուշարձանները հոգուտ դրա են վկայում. առաջին քրիստոնյաները երկյուղածությամբ պահպանեցին և չկործանեցին Գառնիի հեթանոսական տաճարը, չոչնչացրին Ուրարտական սեպագրերը և հունական ու արամեական արձանագրությունները: Ընդհակառակը, դրանք հյուրընկալվեցին նորակառույց եկեղեցիներում՝ դառնալով Ավագ խորանի վեմ-քարեր, ագուցվելով աղոթատների դրսի ու ներսի պատերին կամ զետեղվելով նոր կառուցվող սրբարանների հիմքերում: Ուրարտական կոթողներից շատերը ոչ միայն չտեղաշարժվեցին իրենց պատվանդաններից, այլև քրիստոնեացվեցին. նրանց վերին մասերում փորագրվեցին քառաթև խաչեր: Նման խաչքար-կոթողները եզակի չեն Հայաստան աշխարհում: Նոր եկեղեցիներից ու տաճարներից շատ-շատերը քարձրանում էին հեթանոսական մեհյանների տեղերում կամ նրանց ձևափոխումներն էին՝ կառուցվելով առավելապես փայտից: Այդպիսին էր, օրինակ, Էջմիածնի Մայր Տաճարը, որը կառուցված է հեթանոսական հիմնապատերի և կրակարանի վրա՝ վերակառուցման ժամանակ հոգալով դրանց պահպանության մասին: Քրիստոնեության շնորհիվ կորստից փրկվեցին գողթան երգերը և Ռայոց հին գուսանական արվեստը. Արևագալի երգերը նոր կյանք առան շարականների մեջ: Հեթանոս քաղաքակրթության քիչ թե շատ նշանակալից արտահայտությունները սրանք էին, և քրիստոնեությունը ոչ միայն դրանցից ոչ մեկը չի ոչնչացրել, այլև՝ պահպանել է: Հեթանոս Հայաստանի մտավոր թոհչքը ավելի քարձր չի ճախրել երբեք...

Հայոց իսկական քաղաքակրթությունն սկսվում է քրիստոնեության մուտքով՝ մասամբ, և ամբողջ վեհությամբ՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով հայերեն նշանագրերի հորինմամբ, հայագիր դպրոցի ու դպրության սկզբնավորմամբ¹⁴:

Չի կարելի անտեսել նաև այն անհերքելի ճշմարտությունը, որ քրմական միջավայրից դուրս եկած եպիսկոպոսներին վստահված Աթոռներն ու վիճակները Հայաստանի նախարարական հզոր տների տիրույթներն էին՝ փոխած արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ. Եկեղյաց գավառից ու Դարանաղից մինչև Բարձր Հայք (Կարին), Տայք ու Սպերք, Բասենից ու Արշարունյաց գավառներից մինչև Բագրևանդ ու Ատրպատական, Օիրակից դեպի հարավ, Տարոն, Մոփս ու Կորդվաց աշխարհ, Բագրատունյաց, Մամիկոնեից, Խոռխոռունյաց, Կամսարականների և այլոց պատկանող երկրամասերում՝ խնամքի տակ ունենալով նաև արքայական բանակը:

¹⁴ Այս մասին տես նաև Գ. Յեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ. Ս. Էջմիածին, 1998, էջ 40-42. «Գրիգոր Լուսավորչին գիրք այդն՝ է» հոդվածը:

Քրմական միջավայրից դուրս եկած եպիսկոպոսների կողքին Գրիգոր Լուսավորիչն առաջնորդներ է նշանակում նաև Կեսարիայից իր հետ բերած կամ նոր ձեռնադրած ուրիշ եպիսկոպոսների՝ ուղարկելով նրանց նախ հարևան Վրաստան (Իրիմարքոսիս), Աբխազիա (Սուփրոնոսիս) և Աղվանք (Թովմայիս), իսկ այնուհետև՝ Հայոց այլ գավառներ՝ Մեծ Մոփք, Փոքր Մոփք, Հաշտիանք, Սյունիք, Արծն, Մոկաց և Մարդպետական երկրներ: Ն. Աղոնցը վերջինների շարքում շատ վաղուց ավելացրել է նաև Անգեղ տունը և Աղձնիքը՝ մակաբերելով դրանք Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության մեջ աղավաղված «յաշխարհն Գիլմաց, առ Աբխազս» արտահայտությունից¹⁵: Այս ուղղումն արդարացավ նույն հուշարձանի հունական ամբողջական խմբագրության գյուտով:

Մի վերապահությունն այնուամենայնիվ պիտի անենք՝ կապված Սյունյաց եպիսկոպոսական Աթոռի հետ: Ազգային ավանդությունների համաձայն, Սյունիքում եպիսկոպոսական Աթոռ կար Գրիգոր Լուսավորչից շատ առաջ, ըստ որում՝ ինչպես հավաստում է Ստեփաննոս Օրբելյանը, Սյունյաց աշխարհի Գողթն գավառում առաջին եկեղեցին (Տեառնընդառաջ անունով) կառուցել է անձամբ հարդողիմենոս Առաքյալը՝ նույն երկրամասի համար ձեռնադրելով առանձին եպիսկոպոս: Առաքյալի աշակերտներն էլ, իրենց հերթին, հիմնում են Ագուլիսի Թովմա Առաքյալի վանքը՝ և Գողթն գավառի վանանդ գյուղի մատուռը: Սյունյաց Աթոռից Մուշե եպիսկոպոսը հետագայում ստանձնում է Արտազի եպիսկոպոսական Աթոռը¹⁶: Նշանակում է՝ Սյունիքին հատկացված եպիսկոպոսական Աթոռը նոր իրողությունն չէր և քրիստոնեական քարոզչության հարուստ անցյալ ուներ:

Հնագույն աղբյուրների համաձայն, Գրիգոր Լուսավորիչը կարգավորել է նաև Այրարատյան Հայրապետական թեմը՝ հատուկ եպիսկոպոսներ նշանակելով Վաղարշապատ, Արտաշատ ու Դվին քաղաքներում և երեքին էլ ստորադասելով անձամբ իրեն՝ կաթողիկոսին¹⁷: Մի քանի խոսք նաև այս կապակցությամբ. Այրարատը Հայաստան աշխարհի սիրտն է, Հայոց արքայի նստավայրը, առավելապես այս նահանգից են ընտրվել տերության գահանիստ քաղաքները: Անձամբ թագավորն իր ընտանիքով բնակվում էր մայրաքաղաքում, իսկ արքայական տան մյուս անդամները՝ նույն երկրամասի գանազան գավառներում, որոնք տարածված էին Արաքսի աջ ու ձախ ափերին և վերջինիս մեջ թափվող գետերի (Քասաղ, Հրազդան, Ագատ, Վեդի) երկայնքով ձգվող հովիտներում ու սարահարթերում: Ն. Աղոնցն արդեն վկայակոչված աշխատության մեջ տասնմեկ գավառ է հաշվում Այրարատ նահանգի մեջ. Արաքսից հյուսիս՝ Արագածոտն, Նիգ,

¹⁵ Տե՛ս Կ. ԱՃՕՄԷ Աշխատություն, էջ 328, ծան. 2:

¹⁶ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, Մ. Էմիմի հրատ., գլուխ 6:

¹⁷ Ագաթանգեղոսի հայերեն խմբագրությունը լռում է այս մասին, քայց այդ իրողությունը հաստատում են հունական և արաբական թարգմանությունները:

Վարածնունդի կամ Ծաղկունյաց ձոր, Մազազ, Կոտայք, Դվին, Ոստան, Ուրծ, Արած, Ծարուր և երկուսն էլ՝ Արաքսից հարավ, Կողքից դեպի Արարատյան լեռների բարձունքները ձգվող հովիտներում ու լեռնալանջերում՝ ճակատք և Մասյացոտն¹⁸: Այս գավառներում, արքայական տան անդամներից բացի, բնակվում և ժառանգական տերեր էին նաև մեծ ու փոքր մի քանի նախարարություններ. Գնթունիները՝ Նիգ գավառում, Ամատունիները՝ Արագածոտնի հարավային մասում, իսկ Ուրծ, Արած և Վարածնունդի գավառների անուններն արդեն մատնանշում են, թե որ նախարարություններին են վերաբերել դրանք:

Գրիգոր Լուսավորիչն իր կաթողիկոսության եթե ոչ առաջին, այս հետագա տասնամյակներին եպիսկոպոսական Աթոռներ պետք է հիմնած լինելու մեր թվարկած նախարարական բոլոր տների համար, իսկ Այրարատյան նահանգի մնացած շրջանների համար, ուր բնակվում էին Արշակունյաց տնից սերված իշխանները՝ մի առանձին քորեպիսկոպոսություն: Այս Աթոռի պաշտոնական առաջնորդը նույնպես Կաթողիկոսն ինքն էր, բայց գործնականում այն կառավարելու համար հավատարիմ հոգևորականներից մեկին նշանակում էր փոխանորդ, ավանդական մի սովորույթ, որ հարատևում է նաև այսօր¹⁹: Այսպիսով՝ Այրարատ նահանգում, իրականում, գոյություն ունեւ եպիսկոպոսական առնվազն չորս Աթոռ՝ երեքը քաղաքների, իսկ մեկը՝ գյուղական վայրերի համար:

(Ծարունակելի)

¹⁸ Տե՛ս Կ. ԱՃՕՅԱ, Ոջված աշխատություն, էջ 902:

¹⁹ 6-րդ դարի վերջերին Մովսես Կաթողիկոսը, օրինակ, վրաց հոգևորական Կյուրոսին, որն իր հավատարիմ անձանցից էր, կարգում է «Վանայ երեց Կաթողիկէին, այլև Հորեպիսկոպոս՝ տալով նմա զվիճակ գաւառն Այրարատեան», պատասխանատու պաշտոններ, որոնց իրավական հանձնառում Հայոց Կաթողիկոսն էր (Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հատուած Երկրորդ, էջ 4: